

RECENZE

Teorija obščestvenno-ekonomičeskoj formacii,

Redakce: V. V. Denisov, J. K. Pletnikov a E. N. Lysmankin

„Nauka“, Moskva 1983, 357s.

Obsáhlá syntéza, která je dílem kolektivu osmi sovětských vědců (G. A. Bagaturija, V. A. Vazjulin, E. N. Lysmankin, J. I. Semenov, V. V. Denisov, V. G. Fedotova, V. A. Andrijevskaia, I. L. Andrejev), vznikla ve Filozofickém ústavu Akademie věd SSSR. Cílem po všech stránkách pozoruhodné knihy, je podrobné rozpracování marxisticko-leninské teorie společensko-ekonomické formace a prokázání její významné role pro správné pochopení a analyzování některých důležitých a zároveň neobyčejně složitých společenských procesů naší současné epochy. Ačkoli se jedná o dílo vědecké, vybavené mimo jiné podrobnými odkazy na prameny a literaturu, forma výkladu je záměrně zvolena tak, aby byla přístupná co nejširšímu okruhu čtenářů. Šíře probírané problematiky zasahuje do celé řady společenskovědních oborů: filozofie, historie, sociologie, ekonomie a dalších.

Zvýšený zájem o tento problém není náhodný vzhledem k tomu, že úroveň historického materialismu i použitelnost v rámci celého komplexu společenských věd je bezprostředně závislá na podrobném rozpracování jeho základních kategorií a pojmů.

Autoři usilují o to, ukázat nejprve proces vzniku, formování a rozvoje marxisticko-leninské teorie společensko-ekonomické formace a ozřejmit teoreticko-metodologický a světonázorový význam, který má jak pro chápání historického procesu v celé jeho různorodosti a celistvosti, tak pro analýzu jeho zákonitostí. Zároveň zkoumají řadu problémů, které se bezprostředně týkají využití dané teorie pro pochopení závažných sociálně politických procesů a tendencí současnosti. A je to především toto hledisko vysoké aktuálnosti, spolu s jasnou koncepcí i formulací závěrů, pro které tato kniha musí upoutat pozornost.

Vlastní dílo je rozvrženo do tří hlavních částí, které jsou dále děleny na hlavy a kapitoly. Nejméně rozsáhlá první část nesoucí název „Formování teorie společensko-ekonomické formace historickým materialismem“ názorně ukazuje neobyčejně obtížnou a složitou cestu, kterou se ubíralo skutečně vědecky fundované pojetí historického bádání od svých počátků v jednotlivých dílech K. Marxe a B. Engelse. Je zdůrazněno, že základní koncepce materialistického chápání historie měla dvě části: učení o struktuře společnosti a učení o periodizaci dějin.

Pojem společenské formace ležel jako by na rozhraní těchto dvou aspektů a zaujímal tak ústřední místo v systému kategorií materialistického chápání dějin. V dílech klasiků není obsažena přímá definice společenské formace, je však fakticky vymezena obsahem celého teoretického kontextu. Na základě předložených faktů docházejí autoři k závěru, že počáteční chápání společensko-ekonomické formace (souhrn výrobních vztahů, ekonomická struktura společnosti) bylo užší než širší pojetí současné, odpovídající marxistické koncepci obecné struktury společnosti (výrobní síly, výrobní a jiné společenské vztahy, politická a právní nadstavba, formy společenského vědomí).

První část knihy dále pokračuje zhodnocením přínosu V. I. Lenina při dalším rozpracování sledovaných otázek. Stalo se tak ve spisech vyvolaných bojem proti narodníkům, v procesu kritiky subjektivně idealistické metody v sociologii, při kritice odmítání objektivních zákonitostí historického procesu. Rozlišení skutečně obecného v společenských jevech a ve zřízeních různých zemí mělo nesmírný metodologický význam, neboť umožnilo přechod od vnějšího sledování historie ke skutečně vědeckému zkoumání společnosti, k chápání podstaty, od popisu k objasnění obecných zákonitostí. V. I. Lenin jako první chápe společensko-ekonomickou formaci z důsledně dialektického a materialistického hlediska a ve svém spise „O státě“ své závěry definuje.

Druhá část monografie, která nese název „Metodologický význam společensko-ekonomické formace“, je členěna celkem do tří hlav a celé řady kapitol. Představuje nejrozsáhlejší partii knihy, zaměřenou převážně teoreticky. Je nutno konstatovat (aniž lze zacházet do podrobností), že právě tato část odráží jistou, velmi potřebnou názorovou diferenciaci v dílčích otázkách, které byly vyvolány pokrokem bádání různých společenských věd.

Nejprve se autoři soustřeďují na analýzu obsahu kategorie „společensko-ekonomická formace“ v sovětské literatuře a konstatují, že se vyskytuje ve dvou základních pojetích: a) formace jako konkrétní historická společnost, jako „společnost na známém stupni historického vývoje“; b) formace jako kvalitativně vymezený historicky konkrétní typ společnosti. V dalším textu jsou analyzovány obsah a možnosti chápání pojmu společnost v obecném smyslu, teoreticky abstrahovaném od reálně vymezených společností, jejichž rozvoj v globálním měřítku představuje celosvětový historický proces. Následující výklad je zaměřen na vymezení pojmu společensko-ekonomická formace jako konkrétního historického typu společnosti a etapy celosvětové historie, který představuje sociální systém determinovaný způsobem výroby. Autoři poukazují na její podřízení objektivním zákonům vzniku, fungování a přechodu ke stále progresivnějším výrobním formám a upozorňují na nezbytnost dalšího zkoumání těchto jevů. V této souvislosti je pak hodnocen význam empirismu, jenž je charakteristický pro buržoazní sociologii a pro buržoazní myšlení vůbec, který však sám o sobě omezuje možnost proniknutí do podstaty historického procesu. Obsáhle se dále pojednává o vzájemném vztahu logického a historického především z hlediska filozoficko-

-sociologického, tj. z aspektu ontologického, gnoseologického a metodologického. Je nutno zdůraznit, že vzájemnému vztahu teorie a reálného procesu věnují autoři soustředěnou pozornost.

Do popředí dalšího výkladu vystupuje analýza pojmu společensko-ekonomická formace jako kategorie historického materialismu. I v tomto případě jsou předložena dvě pojetí. V prvním je chápána jako součást kategorie historického materialismu a ve druhém je naplněna empirickým obsahem a stává se tak kategorií historické vědy. Tento dvoustranný aspekt je obsáhle dokumentován. V návaznosti je pak objasněn vývoj názorů na chápání struktury společensko-ekonomické formace. Základní odlišnost spočívala zejména v tom, že jedna skupina sovětských odborníků zastávala názor, že její struktura je spojena s výrobními vztahy a druhá zahrnovala do tohoto pojmu základnu, nadstavbu i prvky, které nebyly jejich součástí, jako např. výrobní síly společnosti, rodinu, národ atd. Autoři zde opět vycházejí z analýzy názorů klasiků marxismu-leninismu i z děl současných předních sovětských vědců a zdůrazňují, že struktura formace představuje určitý celistvý systém, že tedy každá částice celku obsahuje rysy, které vyjadřují kvalitativní charakteristiku celého systému. Celistvost struktury formace spočívá v rozhodující míře na materiální výrobě, jež zajišťuje kvalitativní určitost všech ostatních strukturních komponentů. Vzhledem k tomu, že učení o formaci vyjadřuje podstatu sociálního celku, a tak i konkrétního historického člověka, stává se teoretickým východiskem pro objasnění individuálního osobního chování lidí.

Následující, velmi obsáhlá hlava, je věnována široké problematice společensko-ekonomických řádů. „Řád“ je definován jako systém výrobních vztahů určitého typu, který má konkrétní společenskou formu, v níž se uskutečňuje výroba. Vzhledem k tomu, že toto pojetí charakterizují výhradně výrobní vztahy, jsou proto nejdůležitějším nástrojem analýzy ekonomického zřízení konkrétní společnosti. Výrobní vztahy mohou vystupovat v sociálním organismu jednak jako společensko-ekonomický řád, jednak ve formě, kterou autoři nazývají společensko-ekonomickým podřádem. K jeho vzniku dochází tehdy, jestliže určité výrobní vztahy nevytvářejí celistvý systém, ale existují ve formě více či méně významného dodatku k systému, který je utvářen vztahy toho kterého převládajícího řádu. V dalším výkladu je pak rozlišována existence jednoho nebo několika řádů v dané společnosti. O vícečetnosti řádů můžeme mluvit pouze tehdy, jestliže sociální organismy daného typu nemohou fungovat, aniž by do sebe zahrnuly převládající řád. Pro strukturu společensko-ekonomického řádu je určující hospodářská buňka a hospodářský organismus. Výrobní vztahy pak autoři analyzují z hlediska vlastnických vztahů, akcentují především jejich volní charakter a právní formu. Takto chápaný vlastník vytváří svým majetkem či vlastnictvím konkrétní buňku vlastnictví a jestliže jsou její součástí výrobní prostředky, stává se zároveň buňkou hospodářskou. Každý společensko-ekonomický řád předpokládá existenci hospodářské buňky určitého typu. Jako příklad buňky, která

byla zároveň hospodářským i sociálním organismem, se uvádí prvobytné pospolná obščina. Je nepochybné, že většina společensko-ekonomických řádů má strukturu mnohem složitější a různorodější, o čemž svědčí i názorná analýza osobitých rysů kapitalistického řádu.

Závěrečné téma v rámci zkoumané problematiky představuje problém tzv. „asijského společenského řádu“. Autor statí, V. V. Denisov, poukazuje na nezbytnost rozlišení asijské formace jako samostatného typu společenské organizace i etapy rozvoje celosvětové historie. V úvodu knihy však autorský kolektiv předeseilá stále diskutabilní charakter této teze. Vzhledem k tomu, že se však jedná o problematiku nejednotně vykládanou, je zařazení příslušné statí podnětné pro další bádání.

Třetí hlava metodologické části této knihy je věnována úloze sociálních revolucí při změně historických typů společnosti. Nejprve autoři zdůrazňují dialektický charakter revoluční změny společensko-ekonomické formace, na který již poukázali klasikové marxismu-leninismu. V této souvislosti jsou analyzovány jednotlivé „stupně“ revolučního procesu, který je chápán jako jev obsahující dlouhé období střídání jednotlivých společensko-ekonomických formací. Po definování pojmů revoluce a evoluce zkoumají autoři vztah revolučního procesu a revoluční aktivity mas, a to v závislosti na objektivních zákonech dějin a společenského pokroku.

Třetí část kolektivní monografie, nazvaná „Analýza současné epochy z hlediska společensko-ekonomické formace“, představuje konkrétní aplikaci teoretických tezí a závěrů předcházejících částí. Nejprve je poukázáno na vymezení pojmu epocha K. Marxem a B. Engelsem a na jeho další podrobnou analýzu, kterou provedl V. I. Lenin. Dialekticko-materialistické chápání historie umožňuje objasnění vývoje společnosti jako celosvětového procesu a především pochopení současné epochy v celé její jednotě. Na materiálech XXV. a XXVI. sjezdu KSSS je názorně doložen význam a aktuálnost této problematiky. Na základě rozboru jednotlivých vývojových fází a charakteristických rysů kapitalistické formace, který provedl ve svém díle „Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu“ V. I. Lenin, autoři pak analyzují zvláštnosti současné etapy obecné krize kapitalismu, jejíž první etapa má počátky v období první světové války a končí druhou světovou válkou. Druhá etapa všeobecné krize kapitalismu se datuje od konce této války a pokračuje do druhé poloviny padesátých let, kdy dochází k zásadní kvalitativní změně poměru sil mezi kapitalistickou a socialistickou světovou soustavou. V této době také začíná vědeckotechnická revoluce, která se stala podstatným rysem dnešní krize kapitalismu.

Autoři dále zkoumají zvláštnosti rozvoje monopolního stadia současné všeobecné krize kapitalismu z hlediska rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů, které nabývají nových forem na základě přizpůsobování se současně úrovni zespolečnění výroby. Poukazují na proces elektrifikace výroby, rozvoj nových odvětví, reindustrializaci, na změny v metodách řízení výroby i na skrytý cha-

rakter monopolizace. Právní normy se dostávají do protikladu s ekonomickým obsahem monopolistického vlastnictví. Státně monopolní kapitalismus přesahuje národní hranice a na základě integrace a vzájemných vazeb závislosti v dělbě práce vytváří nová ekonomická seskupení. Druhou stránkou rozvoje je rostoucí míra nezaměstnanosti a nedostatek pracovních příležitostí, které se kapitalistická společnost snaží řešit nejrůznějšími ekonomickými modely a teoriemi.

Výklad v závěrečné části díla pokračuje obsáhlým pojednáním o možnostech rozvoje zemí, které se osvobodily od koloniální nadvlády. Děje se tak důsledně na základě výše podané analýzy teorie společensko-ekonomické formace. Národně osvobozovací hnutí je třeba chápat jako objektivní realitu naší současnosti, jako dynamický proces z celosvětového hlediska. V důsledku nerovnoměrnosti historického vývoje se nacházejí bývalé koloniální země na různých stupních osvobozovacího hnutí, a tak zauímají nestejně místo na struktuře světových ekonomických i politických vazeb. Základní typy výrobních vztahů člení autoři do tří skupin: tradiční — předkapitalistické, kapitalistické a nové — lidově demokratického typu, vytvářející se v zemích socialistické orientace. Rovněž sociální struktura jednotlivých zemí má specifický charakter, který se odráží ve společenské nadstavbě, jež je tvořena různorodým systémem ideologických doktrín. Autoři dále zkoumají vliv a úlohu národně osvobozovacího hnutí v celosvětovém měřítku na změnu sociální struktury a celého společenského zřízení těchto zemí. Pozornost pak zaměřují zejména na analýzu společensko-ekonomických vztahů a vazeb z hlediska obecné teorie společensko-ekonomické formace. Rozlišují dvě základní varianty přechodu od staré formace k nové, a to revolucí „shora“ nebo „zdola“, které pak v dalším historickém vývoji nabývají formy jednoho ze dvou dominantních sociálně ekonomických systémů. Kapitalistická orientace těchto zemí je vnitřně velmi protikladná a lze zde rozpoznat dvě základní tendence. První představuje „kvaziklasický“ — osobně vlastnický typ buržoazního rozvoje, který má původ v Evropě epochy prvotního nahromadění manufakturní výroby a její postupné modernizace na základě nové strojové technologie. Protikladem je tendence, která směřuje k překonání historické omezenosti kapitalismu v rámci této soustavy. Jde o jakési neoburžoazní řešení, které se nejčastěji projevuje snahou o maximální zkrácení přechodných a přežitých forem, majících svůj původ v samé podstatě současného kapitalismu. Tato tendence může v určité míře nalézt podporu u pokrokové inteligence a zejména u kvalifikované části dělnické třídy a stává se tak základem pro volbu socialistické cesty rozvoje těchto zemí. Problematiku socialistické orientace nelze ovšem omezit na pouhé konstatování její protikladnosti orientaci kapitalistické. Jedná se o historicky vzniklou objektivní realitu současné epochy, kterou je nutno chápat jako součást celosvětového revolučního procesu. Socialistická orientace národů, které se osvobodily od koloniální nadvlády, má řadu obecných rysů, jako např. formování široké národní fronty pokrokových sil, posílení postavení státu v ekonomice, oblasti likvidace sociálního parazitismu a privilegií dřívějších vládnoucích

vrstev, růst počtu a organizovanosti dělnické třídy apod. Analýze nekapitalistické cesty rozvoje zemí Asie a Afriky věnují autoři značnou pozornost zejména z hlediska jejich celkového historického vývoje. Na tomto místě opět zdůrazňují význam historického materialismu, který umožňuje nejen vnitřní poznání charakteru změn, probíhajících v mladých nezávislých státech, ale dokáže objasnit i objektivní tendence zákonitě vznikající v těchto zemích.

Závěr knihy je zaměřen na analýzu podstaty základních etap rozvoje komunistické formace. Nejprve je zhodnocena úloha teorie zmíněné formace v dějinách marxismu-leninismu a dílech klasiků. Tato teorie, která vzniká nejprve jako výsledek teoretické prognózy a produkt analýzy objektivních zákonů rozvoje kapitalistické formace, dostává až v období reálného socialismu možnost konkrétní náplně na základě zobecnění zkušeností reálné historie. V současné době je aktuální otázka míry shody teoretických předpokladů zakladatelů vědeckého komunismu s výsledky současné výstavby komunismu. Autoři dokládají správnost jejich názorů a zároveň poukazují na nutnost zobecnění zkušeností získaných během budování socialismu. V návaznosti pak zkoumají obecné otázky rozvinutého socialismu a perspektiv komunistické společnosti.

Obecně lze konstatovat, že kniha je myšlenkově bohatá a řada námětů, které obsahuje, má inspirativní charakter. Ocení ji tudíž odborníci z celé řady společenských věd, a to nejen filozofové a historici, ale v neposlední řadě i politologové, ekonomové, sociologové a badatelé v oblasti teorie státu a práva.

Petra Skřejpková